

ИДЕОЛОГИЧЕСКИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НА ОТНОШЕНИЕТО

МЕЖДУ СВОБОДА И ДЪЛГ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Тракийски научен институт – София

vprodanov@yahoo.com

IDEOLOGICAL INTERPRETATIONS OF THE RELATIONSHIP

BETWEEN FREEDOM AND DUTY

VASSIL PRODANOV

Thracian Scientific Institute - Sofia

Abstract

The main idea in this article is that the relationship between freedom and duty has ideological dimensions and different ideologies give it different interpretations. For this purpose, three basic ideologies are taken, each of which can have many different forms and combinations with the others, but in itself as an ideal type it is different from the others. These are liberalism, conservatism and socialism. They differ in the methodology underlying them, in which of the two main categories of freedom and duty has a leading role and how it fits into the overall functioning of society, primarily in property relations. On this basis, different types of ideological relations between freedom and duty are analyzed.

Keywords: freedom, duty, ideological interpretations, liberalism, conservatism, socialism, property, methodological individualism, methodological holism

По принцип свободата на индивида предполага възможност той сам да избере целите и средствата за своите действия. Както целите, така и действията обаче зависят от спецификата на обществото, в което си включен, от неговите базисни ценности и средствата, които то притежава за тяхното постигане. От своя страна дългът предполага съществуването на други хора и общности, които са фактор за възприемането на определени цели и действия. Както целите и средствата, така и общностите и другите хора, задаващи нашите цели обаче не са абстракции, а реалности, свързани със съответни социално-икономически отношения и идеологии. Едни могат да бъдат целите и средствата за тяхното постигане, ако имаш огромно богатство, средства за производство

4 ВАСИЛ ПРОДАНОВ

и власт, и съвсем различни, ако притежаваш само физическите възможности на своето тяло, и нищо друго. Същевременно всеки от нас живее в общество, в което доминира съответна хегемонна идеология, която задава целите на милиони хора и интерпретациите на това какво е и какво не е важно, достижимо, морално и какво не е, т.е. определя възприятията и границите на свободата.

Философите обикновено анализират понятията за свобода и дълг като всеобщи и общочовешки. На практика обаче тези интерпретации носят със себе си едни или други идеологически натоварвания, свързани са с нормативни системи, които предполагат една или друга хегемонна или нехегемонна идеология. По времето на държавния социализъм тогавашният морален кодекс на строителя на комунизма беше неотделим от идеологията на тогавашното общество. А през последните три десетилетия непрекъснато се говори за европейски и евроатлантически ценности, които са неотделимо свързани с неолибералната идеология и те се налагат дори насила на тези, които не желаят да ги спазват – чрез санкции, цветни революции, хуманитарни интервенции.

Ако вземем понятието за свобода, ще видим, че то е базисно за либералната идеологическа традиция от времето на Джон Лок насам. Свързано е с идеята за естествените права на живот, свобода и собственост, сред които на първо място е правото на частна собственост, което стои в основата на другите две основни права. Класическият автор, който свързва свободата и дълга е Имануил Кант чрез неговия категорически императив, който предполага свободата във вземането на решение на основата на автономността на човешкия разум. На тази основа той предлага да се постъпва така, че да използваш човечеството както в свое лице, така и в лицето на всеки друг винаги като цел и никога само като средство.

По принцип най-общо можем да разграничим три типа идеологии – либерализъм, консерватизъм и социализъм, всяка от които има множество различни проявления, версии, етапи, някои от които може да приемат различни елементи от другите идеологии – либерализъм, неолиберализъм, социален либерализъм, ляв и десен либерализъм и пр.; консерватизъм, неоконсерватизъм, социален консерватизъм, християнски консерватизъм, либертариански консерватизъм, авторитарен консерватизъм, национален консерватизъм, фашизъм и пр.; съветски, китайски, арабски, африкански форми на социализъм, социалдемокрация, екосоциализъм, пазарен социализъм,

християнски социализъм, ислямски социализъм, кооперативен социализъм, функционален социализъм, либерален социализъм, либертариански социализъм, социализъм с китайски характеристики, комунизъм и пр. Базисните модели на всяка от трите идеологии са свързани с различни визии за свободата и дълга и различно тяхно съчетание, с използването на различни методологии. Кои са идеалните типове съотношения между свобода и дълг при всяка от трите основни идеологии, които могат да бъдат модифицирани при различните техни варианти?

1. Либералната интерпретация на отношението между свобода и дълг

Това, което характеризира базисните предпоставки на либералното мислене е, че то в различните му версии се опира на реалност, в която изходната единица е индивидът. Основава се на методологическия индивидуализъм, който се възпроизвежда и в различните социални науки и е особено видим при неокласическия икономикс. Известна в това отношение е знаменитата фраза на един от водещите неолиберални политици Маргарет Тачър, че „няма такова нещо като общество“, а „отделни мъже и жени, има и семейства“. Всъщност още при класическите либерални теории от времето на Джон Лок изходната предпоставка е индивидът с неговите неотчуждаеми права, сред които водещо е правото на собственост, което стои в основата на другите две основни права – живот и свобода. За либерала премахването на правото на частна собственост е премахване на свободата. Държавата е нещо вторично, което възниква да пази тези права. Тя осигурява равенство в спазването им и в този смисъл и равенство в свободата. В моралната конструкция на либералното мислене базисна е идеята за свободата, основана на частната собственост. И в последващите философски, етически, политически и икономически теории това ще е носещата конструкция, приемаща множество различни измерения – пазарна свобода, политическа свобода, свобода на словото и пр. Колкото по-малко се меси правителството и нещата са оставени на „свободния пазар“, толкова по-свободен е човек.

При либерализма доминира идеята за това, което Исаия Берлин нарича негативна свобода – свобода от принуда от другия, от държавата и пр. и на първо място свободата от принуда, свързана с частната собственост, която конституционно е свещена и

неприкосновена. В този смисъл негативна свобода е и свободата да бъдеш беден, да бъдеш безработен, да спиш на улицата и никой да не ти пречи.

Държавата и законите защитават свободата, свързана с тези основни права на човека и на първо място правото му на частна собственост. Не толкова моралният дълг, а държавната принуда пази тази свобода, при която частната собственост конституционно е свещена и неприкосновена и нейното пазарно функциониране предполага максимална пазарна свобода и свобода от държавна регулация. Именно икономическата свобода е базисна за всички останали видове свободи, включително и моралната свобода.

През последните десетилетия в глобален план господстваща е неолибералната версия на либерализма. Неолибералната идеология и нейната ценностна система предполагат максимална пазарна свобода на движение на хора, стоки и капитали, която се противопоставя на това, което се нарича „тоталитаризъм“. Ти си свободен, когато никой не те ограничава от размяна на труд, капитал или стоки. Това е идеологията на неолиберали като Фридрих фон Хайек и Милтън Фридман. Така под лозунга за свобода на пазара имаме движение на работна сила и потребители на услуги, чрез което се осигурява кражба на човешки капитал и извличане на различни ресурси за много милиарди от по-слаборазвити страни от страна на държавите от капиталистическия център. Неолибералният капитализъм ограничава правото на избор на милиони хора в материалния смисъл на думата, създавайки гигантско неравенство, водейки до намаляване на средната класа в развитите държави и раждайки стотици милиардери, които в качеството си на национални и глобални олигархии имат възможности, които милиарди хора не притежават. Милиардерът може да се качи на частния си самолет и да отиде до всяка точка на света или да си постави за цел да излети в космоса, докато хилядите просяци по улиците могат да си поставят за цел да отидат от една кофа за боклук до друга и да имат средствата да направят само това. И едното, и другото се разглежда като свобода. Налагат се глобализирани неолиберални ценности, в които противоречията в социалноикономическо отношение се заменят с така нар. джендър ценности, феминизъм, с промени в дискурса за сексуалните, етническите и расови отношения. Нарастващата поляризация на обществата и недоверие към политиката и съществуващите институции, увеличаващи потенциала за конфликтност, се маскират с

неолиберални заклеявания на така нар. „език на омразата“. Рязко увеличените способности на големите технологични компании да събират данни за всеки човек и да манипулират поведението му, което означава допълнително намаляване на възможностите за свободен избор, също се представя като „свободата“ и „демокрацията“.

Реставрацията на капитализма в страни като България, разграбването на собственост и загубата от милиони хора на работни места, появата на хиляди клошари и просяци се нарича на неолибералния език на доминиращата идеология през последните три десетилетия „демокрация“ и „свобода“. Рухването на здравеопазването, неолибералната му трансформация и създаването на най-умиращата нация в света се нарича свобода. Неолибералната хегемония, при която се фаворизира свободата на избор на полова принадлежност, за сметка на социално-икономическото неравенство и несвобода, води до разрушаването на семейството, при което над 50% от децата в България днес се раждат извънбрачно. И това именно е неолибералната идеология, която чрез дискурса за свобода и демокрация маскира реалностите, в които е вкарала милиони хора.

Неолибералната хегемония води до фрагментация и индивидуализация на обществото, до масово недоверие към политици и авторитети, до изчезване на понятия като дълг към обществото, към нацията и това обяснява негативната реакция на изискванията за спазване на правила и ваксинация в условия на здравна криза, което превръща българите в най-умиращата нация в света. Нещо повече, либералните индивидуалистични нагласи, създаващи представата, че има само индивидуални права, но не и задължения водят до квалификации за фашизъм на изискванията за ограниченията и зелените сертификати в условията на криза.

2. Консервативната интерпретация на отношението между свобода и дълг

Ако при либералната идеология водеща и дори единствена категория е свободата и то свободата на индивида, разбрана главно в негативния смисъл на думата, означаваща никой да не му нарушава правата, да не му се меси, при консервативната идеология водещо понятие е дългът. Той задава основните цели, към които трябва да се стремим и ограниченията в средствата за постигането му.

Едмънд Бърк, бащата на съвременния консерватизъм отхвърля водещата роля на човешката свобода и говори за регулирана и основана на морала свобода. Това е свързано с идеята за подчинението на индивида на някаква традиция, религиозна и етническа общност, на съответните авторитети, на установения морален порядък. Човекът е част от определена общност и има съответните задължения към нея. Не може да избира както си иска нито целите, нито средствата, защото това може да бъде във вреда на другите. Типичен пример за взаимозависимостта, за съобразяването с другите е този с оркестъра, представляващ общност, в която целите и средствата, съответно действията на всеки трябва да бъдат в синхрон с избора на целите и средствата, с действията на другите.

Специално внимание при консерватизма се отделя на семейството и неговите традиции. Характерно е за общества, в които има аристократични традиции, както и при обръщане към миналото и неговите образци във времена на кризи. Не индивидуалната свобода, а дългът, свързан с някакъв йерархичен порядък и морални дадености играе водеща роля в разбирането на функционирането на обществото. Свободата е вторична, дългът е първичен и обуславя нейните граници. Още по време на Френската революция, когато започва дискусиата за свободата консерваторите реагират като изтъкват нейните ограничения и това, че тя може да има различни граници в рамките на определена йерархия, в която на различните равнища хората имат различни привилегии. Свободата е подчинена на дълга и очертава границите на освобождаване от отговорност. Така например генералът има различни задължения и свободи в сравнение с обикновения войник (Maliks, 2013: 190).

Човек принадлежи към определена нация и има дълга да я защитава. Принадлежи към определено семейство и има съответните задължения към него. Принадлежи към определена религия и е задължен да пази и защитава своята вяра. Консерваторите днес водят битка с либералите и неолибералите, абсолютизиращи индивидуалната свобода и предлагащи алтернативи, разрушаващи установения традиционно морален порядък и семейни ценности, особено във връзка с така нар. джендър идеология и сексуални ценности.

За консерваторите важно значение има колективната свобода. Така например Брекзит се състоя под лозунга за свобода от зависимостта от ЕС и бе подкрепен преди всичко от консерваторите във Великобритания. В Източна Европа консервативните

политици на Полша и Унгария се опитват да действат самостоятелно в определени сфери и да акцентират върху национални цели и проблеми. Идването на емигранти и бежанци се разглежда като заплаха за целостта и нормалното функциониране на националните общности.

Реакцията на пандемията и здравната криза, при която водеща е нагласата за дълга към другите, за това че не трябва да бъдеш евентуална заплаха за тяхното здраве има и цивилизационни характеристики. Тя е типична например за японците и други азиатски народи, които традиционно когато са болни много преди сегашната пандемия ходят с маски по улицата, за да не заразят другите. Тук дългът към другия и подчинението на авторитетите играят основна роля, тъй като европейската либерална традиция няма своите корени сред тях. Неслучайно в немалка част от азиатските държави имаме много по-малка заболяемост и смъртност, отколкото в Европа и САЩ с техните либерални традиции.

От консервативна гледна точка антиваксърската позиция в условията на глобална пандемия е безотговорна и опасна, пренебрегваща морални принципи на отношенията между хората. Предполага индивидуализъм, пренебрегващ здравето и благополучието на другите. Тя означава да оставиш собственото си тяло на произвола на инфекции и разпространение на вируса, дава възможност той да бъде по-смъртоносен и убийствен за по-дълъг период от време за повече хора. Пренебрегва фактът, че свободата е неотделима от отговорността, че в обществото тя е зависима от задълженията, която имаме към другите.

3. Социалистическата интерпретация на отношението между свобода и дълг

Тази интерпретация се основава на виждания за отношенията между наеман работник и капиталист. В либералния смисъл на думата работникът е свободен да предложи своята работна сила на когото си иска на трудовия пазар. В социалистическия смисъл на думата обаче той е несвободен, тъй като му липсва какъвто и да е контрол или достъп до средствата за производство. Той е принуден да продаде своята работна сила на капиталиста, за да може да живее. Въпреки либералните идеологеми, че всички са свободни, неравенството в собствеността според социалистическата интерпретация е неравенство и в свободата. А основната част от собствеността в условията на

капитализъм е неравно разпределена според наследствени социални йерархии. Затова и известният лидер на Социалистическата партия на Америка Юджийн Дебс заявява, че ако капиталистът „притежава твоя труд той е господар на твоята съдба. Ти в никакъв смисъл не си свободен човек... Ти никога няма да бъдеш свободен... докато не станеш господар на инструментите, с които работиш и можеш свободно да работиш без съгласието на някой господар“ (Gude, 2021).

Социализмът и идеите за колективизъм и солидарност са свързани с методологическия холизъм. Класическа е Марксовата фраза за човека като съвкупност от обществени отношения. Както неговите цели, така и средствата към тях могат индивидуално да бъдат свободен избор, но реално се задават от обществото, от социалната група, в която е включен човек, от нейните ценности и цели, от възможностите, които са създали те на отделните индивиди за рационален избор и наличността на едни или други средства, които те биха могли да използват. Индивидуалната свобода е свързана с колективната свобода на съответната общност. Именно затова и дългът към съответната общност е вътрешно присъщ на отделния индивид, неговата индивидуална свобода е свързана с общностната и съответно класова свобода. Неслучайно в известния Кодекс на строителя на комунизма при съветския модел на социализма влизат такива принципи като „Непрестанна грижа за опазване и увеличаване на общественото благо“, „Високо съзнание за обществен дълг и нетърпимост към нарушаване на обществените интереси“, „Колективизъм и другарска взаимопомощ: един за всички и всички за един“.

В модел на поведение се превръщат хората, които са готови да се принесат в жертва за колективната свобода. Неслучайно в българския пантеон на образци на поведение водещо място заемат хора, които са готови да умрат за тази колективна свобода и да произнесат фрази като тази на Ботев в писмото до неговата съпруга Венета – „Ако умра, то знай, че после Отечеството си съм обичал най-много тебе...“.

Лявоориентираният нобелов лауреат по икономика Джоузеф Стиглиц интерпретира в този контекст поведението на хората в условията на сегашната пандемия. „В пандемията – казва той – действията на отделния човек засягат благополучието на останалите. И винаги, когато има такива външни ефекти, благосъстоянието на обществото изисква колективни действия; регулации, които да ограничат социално

вредното поведение и да подпомогнат социално полезното поведение“ (Stiglitz, 2021). В този смисъл ваксинирането не е ограничение на индивидуалната свобода, а дълг към другите, към тяхното здраве и живот.

Свободата при социализма е важна като способност и възможност да вземаш решения и да постигаш определени цели. Тук имаме идеята за това, което Исаия Берлин нарича позитивна свобода – свободата да се самоконтролираш, да вземаш рационални решения, да се самореализираш, да можеш да правиш различни неща, за което са необходими съответни ресурси, способности, интелект, подготовка, квалификация. Тя е както икономическа и политическа, така и морална свобода да вземаш самостоятелно рационални решения и да имаш способностите и ресурсите да ги осъществяваш. Резултат е на способностите и възможностите, които притежава човекът, а не просто на липсата на ограничения. Равенството в разпределението на богатата и собствеността е фундаментален фактор за тази свобода. Известният американски марксист Дейвид Харви казва, че „социалистите работят, за да създадат материалните условия, при които хората могат да бъдат истински свободни, без строгите ограничения, които капитализмът налага на техния живот“ (Harvey, 2020). Свободата, според него, не означава нищо, ако няма какво да ядеш, ако ти е отказан достъп до адекватно здравеопазване, жилище, транспорт, образование и пр. Ролята на социализма е да осигури тези базисни потребности и тогава хората ще бъдат свободни да правят това, което искат. Той осигурява позитивна свобода по два основни начина. Първият е на създаване на физически и интелектуални способности за избор на определени цели и средства, осигурявайки съответно образование и здравеопазване за всички хора. Вторият е на равенство в материалните възможности на индивидите за удовлетворяване на определени потребности, правейки ги свободни от материални желания и способни за вземане на значими за всички решения.

За социалиста капитализмът ограничава и позитивната и негативна свобода, създавайки гигантски неравенства и съсредоточавайки икономическа, политическа, идеологическа власт в ръцете на така нар. 1% от най-богати. Известно е, че Тома Пикети отбелязва, че най-богатите 10% от американските домакинства притежават 70% от цялото национално богатство, а най-богатият 1% притежава 35% от него (Larson, 2019). Елън Мъск или Марк Зукърбърг с техните десетки милиарди са неизмеримо по-свободни

от ровеците в кофите на боклук десетки хиляди бездомници и клошари в американските градове.

За либерала и ровецият в кофите за боклук, който ругае правителството е свободен, защото никой не го ограничава в свободата на словото. За социалиста той е типична версия на крайна несвобода. Неравенството в собствеността е неравенство и в свободата. Свободен е този, който притежава собственост – той има възможности, които другите нямат. Свободата на капитала е различна от свободата на наемния работник. Свободата е неотделима от социалноикономическото равенство. Осъществяването на това равенство различните версии на социализма търсят по различен начин – най-разпространеният социалдемократически начин е чрез преразпределителната роля на държавата, съответно чрез данъчно облагане на богатите и регулации на пазара, т.е. ограничаването на негативната свобода на капитала. На държавата се гледа като на основен инструмент за налагане на позитивната свобода, така както тя се разглежда и като основен фактор за гарантиране на негативната свобода. Друг не по-малко разпространен начин е чрез колективността на собствеността в различни версии – чрез недържавни форми на кооперативи от различен вид или във формата а държавна собственост.

Тези три интерпретации на свобода и дълг, и на техните взаимоотношения присъстват в различни версии и модификации през последните няколко века в обществото, част са от битката, която се води между представителите на различните идеологии, предпоставят и възприятията за света и поведението на милиони хора.

ЛИТЕРАТУРА

Gude, S. (2021). What Eugene Debs and the Socialist Party Can Teach Us About Freedom. – In: *Jacobin*, 16.09.2021. Available at: <https://www.jacobinmag.com/2021/09/debs-socialist-party-america-capitalism-freedom-bezos> [Accessed 16.09.2021].

Harvey, D. (2020). Socialists Must Be the Champions of Freedom. –In: *Jacobin*, 22.10.2020. Available at: <https://jacobinmag.com/2020/10/david-harvey-the-anti-capitalist-chronicles-socialism-freedom> [Accessed 10.11.2020].

Larson, R. (2019). Capitalist Freedom is a Farce. –In: *Jacobin*, 03.03.2019. Available at: <https://jacobinmag.com/2019/03/capitalism-freedom-socialism-milton-friedman-hayek> [Accessed 13.03.2019].

Maliks, R. (2013). The state of freedom: Kant and His Conservative Critics. –In: *Freedom and construction of Europe. Volume II: Free Persons and Free States*, Ed. by Quentin Skinner and Martin van Gelderen, Cambridge University Press.

Stiglitz, J. E. (2021). COVID-19 and Human Freedom. –In: *Project Syndicate*, Available at: <https://www.project-syndicate.org/commentary/covid19-spike-in-us-reflects-misunderstanding-of-liberty-by-joseph-e-stiglitz-2021-09> [Accessed 07.09.2021].